

Рекотов П.В.

кандидат юридичних наук
(Запорізька державна інженерна академія)

УДК 93/94

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА У ЗДІЙСНЕННІ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ (1941–1944 рр.)

Розглянуто питання ролі релігійного чинника у здійсненні окупаційного режиму в Україні у 1941–1944 рр., показано його значення і залежність від функцій і ролі релігії в суспільстві, визначено, що використання релігійного чинника та релігійної свідомості українського народу окупаційною владою обумовлювалося цілями війни, так само як і мета та характер самого окупаційного режиму.

Ключові слова: окупація, окупаційний режим, окупаційна політика, функції релігії, релігійний чинник.

Постановка проблеми. Актуальність питання ролі релігійного чинника у здійсненні окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.), його значення і залежність від функцій і ролі релігії в суспільстві обумовлюється важливістю даного аспекту у дослідженні історії Другої світової війни. Забезпечення окупаційною адміністрацією функції управління окупованою територією через реалізацію окупаційної політики (військових, політичних, соціально-економічних та ідеологічних заходів) передбачає можливість і необхідність врахування суспільних функцій релігії та її ролі в суспільному житті на контрольованій окупаційною військовою та цивільною адміністрацією території України. Дослідження цієї проблематики має суттєве значення для вивчення окупаційного режиму в Україні періоду Другої світової війни.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В українському історичному контексті питання духовно-релігійного життя у сучасній історіографії розглядалося у наукових працях Ю. Волошина, К. Беркгофа, В. Шайкан, М. Шкаровського, О. Лисенка, В. Гордієнка, І. Поїздник, М. Михайлуци, В.Пашенка та ін.

Цілий ряд науковців присвятив свої роботи розгляду проблеми переважно в регіональному контексті. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» відображена у роботах українських дослідників А. Дублянського, І. Власовського, С. Савчука та Ю. Мулик-Луцика.

У наукових доробках І. Булиги, В. Гордієнка, Г. Гордієнка, Н. Стоколос та ін. показано релігійне життя на Волині в 1941–1944 рр. К. Двірна, М. Дробот дослідили релігійно-інституційні процеси домінуючих християнських

церков на Волині в умовах окупації, а також виявили прояви релігійного чинника в міжетнічному польсько-українському конфлікті та його вплив на духовно-ментальний стан населення. А. Петрова проаналізувала характер окупаційної політики у релігійній сфері на Поділлі (1941–1944 рр.), розглянула становище церкви, з'ясувала тенденції ставлення до неї влади у німецькій та румунській окупаційних зонах. Особливості релігійного буття в українському селі в умовах німецької окупації висвітлено О. Перехрестом.

Заслужують на увагу праці І. Андрухів, В. Сергійчука, О. Ленартовича. Важливу роль в осмисленні сутності греко-католицизму в окупаційний період відіграють роботи українських дослідників з діаспори Ю. Федоріва, С. Мудрого. Значний внесок у розробку проблеми зробив В. Косик, він приділив велику увагу політиці гітлерівців у релігійних відносинах. Предметом дослідження В. Гордієнко стала динаміка змін у релігійній політиці нацистського та румунського окупаційного режимів, а також процес становлення та діяльності православних конфесій.

Згаданими та іншими науковцями зроблено вагомий внесок у вивчення церковно-релігійного життя на окупованій території, однак ролі релігійного чинника у здійсненні окупаційного режиму в Україні у 1941–1944 рр., значенню і залежності від функцій і ролі релігії в суспільстві увага не приділялася. Висвітлення зазначених аспектів і є **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Військова окупація України та здійснення окупаційного режиму, як військово-поліцейської, адміністративно-господарської системи методів і засобів реалізації влади окупаційними органами, передбачали проведення комплексу військових, політичних, соціально-економічних та ідеологічних заходів.

Важливою складовою окупаційної політики в Україні в ідеологічній сфері впродовж 1941–1944 рр. було широке використання новою владою на зайнятих землях релігійного чинника.

Забезпечення окупаційною адміністрацією функції управління окупованою територією здійснювалося шляхом реалізації окупаційної політики. Оскільки тісний зв'язок релігії і політики обумовлений основними функціями (а в результаті їх здійснення – і роллю), які виконує релігія в суспільстві, то значення релігійного чинника у здійсненні окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) і багатьох проявів окупаційної політики також значною мірою визначається функціями і роллю релігії в суспільстві.

Окупанти прагнули враховувати суспільні функції релігії, зокрема світоглядну (мала визначати мету життя та життєві ідеали віруючих на окупованих територіях). Окупаційна політика, основою якої був примус в інтересах Німеччини та її союзників, спиралася на компенсаторну функцію, що мала знімати напруженість соціального протистояння на захоплених українських землях.

Виконання регулятивної функції, зорієнтованої на управління діяльністю, поведінкою віруючих, впорядкування відносин між ними, на думку окупантів, повинно було допомогти встановити систему контролю за їх діяльністю та впровадити у свідомість населення окупованих територій бажані

гітлерівському керівництву та зреалізовані військовою і цивільною окупаційною адміністрацією мотиви діяльності.

Спираючись на культуроперериваючу функцію релігії окупанти намагалися реалізувати здійснення релігійної експансії, знищення попередніх культурних надбань чи використання їх в інтересах Третього рейху.

Загарбники прагнули максимально використати легітимізуючу функцію релігії, оскільки вона найтісніше пов'язана з державною політикою взагалі і окупаційною зокрема, оскільки обґрунтовує, освячує й певною мірою узаконює (легітимізує) окупаційні порядки й управлінські інституції, певні форми відносин, правила поведінки на окупованій території.

У попередні історичні періоди світової історії склалося кілька моделей державно-церковних відносин, які не завжди існували у чистому вигляді і часто взаємно перепліталися.

Система окупаційного управління окремих політико- та адміністративно-територіальних утворень, до складу яких увійшли захоплені області України, передбачала взаємовідносини між нацистським режимом і українським православ'ям, які визначалися моделлю відокремлення церкви від держави. На практиці це означало неможливість втручання церкви у справи держави (органів окупаційної військової та цивільної адміністрації) за активного втручання державних (окупаційних) інституцій у справи церкви.

Церква перетворилася на важливий фактор громадського життя й «так чи інакше була задіяна в суспільних і політичних рухах та акціях різного спрямування»; самі ж політичні сили та організації намагалися залучити релігійні структури до своєї боротьби [6, с. 18].

Значення, яке надавалося керівництвом Третього рейху релігійному фактору у державній політиці, проявилось у створенні за наказом А. Гітлера від 16 липня 1935 р. рейхсміністерства церковних справ. У 1939 р. в Німеччині було засновано Головне Управління імперської безпеки (РСХА). Однією із структурних одиниць Управління був відділ під назвою «церковний реферат» [10, с. 143]. Основними його завданнями були питання контролю за діяльністю релігійних організацій, ретельного вивчення настроїв духовництва та найактивніших парафіян усіх конфесій як на території Німеччини, так і за її межами, зокрема в Україні, укорінювання агентури в церковних адміністративно-управлінських структурах і вербування агентів із середовища духовництва. Ще на початку війни проти СРСР відділом було видано циркуляр «Про розуміння церковних питань в зайнятих областях Радянського Союзу», який визначив головні напрямки релігійної політики, а саме: підтримувати релігійний рух як ворожий більшовизму, сприяти його роздробленню на менші течії, робити все, щоб не допустити консолідації релігійних конфесій та використовувати їх для допомоги німецької адміністрації з метою проведення заходів по встановленню віротерпимості [9, с. 5].

У складі міністерства окупованих східних областей, створеному за наказом фюрера від 17 липня 1941 р. про введення цивільного управління на окупованих східних територіях, було створено спеціальну групу з релігійної по-

літики під керівництвом К. Розенфельда. Її співробітники регулярно виїжджали на окуповані землі для ознайомлення з релігійною ситуацією, готували аналітичні матеріали, вносили пропозиції з проведення необхідних заходів.

31 жовтня 1941 р. було видано директиву Головного управління імперської безпеки, що передбачала створення нового «класу» проповідників, який буде цілком вільний від впливу єврейської релігії, а також закриття усіх церков, що знаходилися під впливом єврейських догматів. Та при цьому, як відомо з таємної інструкції А. Розенберга від 18 листопада 1941 р., рейхскомісару Е. Коху рекомендувалося заборонити усім сектам та церквам, релігійним громадам робити політичні заяви і взагалі займатися політичною діяльністю [13, с. 205–206].

Використання релігійного чинника та релігійної свідомості українського народу німецькою окупаційною владою визначалося цілями війни, так само як і мета та характер самого окупаційного режиму. Їх зміст відбивали політичні і економічні плани гітлерівської Німеччини та її союзників, створені до початку вторгнення (плани «Ост», «Ольденбург» та ін.). Не визнаючи за Україною права на державне існування, розглядаючи її територію лише як «німецькій простір», окупанти розітнули її на частини, порушивши територіальну цілісність, ввівши новий адміністративний і територіальний поділ.

Основні завдання, виконання яких мало наповнити новим змістом релігійно-церковне життя в різних регіонах окупованої України, були такими: підтримка розвитку релігійного життя як необхідного чинника викорінення радянсько-більшовицької ментальності в населення східних регіонів України; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; протидія будь-якому зближенню та можливому об'єднанню православних та греко-католиків; сприяння дробленню релігійно-церковного життя в Україні на окремі течії; заборона створення уніфікованих єдиних церков; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних стабільних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби з окупаційним режимом; максимальне використання релігійних організацій для сприяння окупаційній адміністрації та наступна примусова зміна характеру релігійних вірувань населення на нехристиянські [12, с. 91].

Тактично постановка завдань коригувалася і могла відрізнятися як на різних етапах окупації, так і в різних окупаційних зонах у межах одного й того самого етапу. Крім того, суттєвий відбиток на процес відродження релігійного життя накладав і український визвольний рух різних політичних забарвлень [4, с. 33–38; 7, с. 8–9].

Окупаційна адміністрація, намагаючись посилити антиросійські настрої в Україні, спершу сприяла відкриттю православних храмів, вбачаючи у цьому інструмент умиротворення населення підконтрольних територій, симпатизувала націоналістам та автокефальній церкві, сподіваючись, що пожвавлення церковної діяльності, залучення до релігії відверне значну частину населення від руху опору.

Мав місце широкий розвиток поліконфесійного життя – станом на жов-

тень 1943 р. із 9829 діючих православних храмів в СРСР 6500 були відкриті на окупованій території [11, с. 523–524; 3, с. 200, 206].

Однак сильна церква також не відповідала інтересам рейху. Проголошуючи в цілому толерантне ставлення до релігії, окупаційна влада негативно ставилася до участі церкви та її ієрархів в національному житті. Особливо виразно це проявилось після придушення нацистським режимом спроб відродження української державності [8, с. 8]. Отже, саме загарбницькими, імперськими цілями, а не якоюсь особливою прихильністю до українців та їхніх національних прагнень у церковно-релігійній сфері мотивувалися поблажливості окупантів на початковому етапі окупації.

Вважаючи усіх слов'ян нижчою расою і вбачаючи в них майбутніх рабів, А. Гітлер видав такі настанови: «Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, кожне село має бути перетворено у незалежну секту, яка воліє вірити у Бога по-своєму. Якщо деякі селища захочуть практикувати чорну магію..., ми нічого не повинні робити, щоб перешкоджати їм. Коротше кажучи, наша політика на широких просторах повинна міститися у заохоченні будь-якої форми роз'єднання й розколу» [1, с. 23].

А. Розенберг, який очолював міністерство окупованих східних областей і відповідав за введення нової системи управління на окупованій території, напрями діяльності окупаційної адміністрації, сформулював такі принципи «релігійної політики»: «Християнський хрест повинен бути вигнаний зі всіх церков, соборів і каплиць і повинен бути замінений одним символом – свастикою... 1) релігійним групам категорично забороняється займатися політикою; 2) релігійні групи повинні бути розділені за ознаками територіальними і національними. При цьому національна ознака повинна дотримуватися особливо суворо при підборі лідерів релігійних груп...; 3) релігійні громади не повинні заважати діяльності окупаційної влади» [1, с. 23].

Відомою є спеціальна директива бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Д. Томаса, надіслана 11 лютого 1942 р. усім частинам СС і поліційним командам в окупованій Україні. Основні її положення такі:

- усім течіям і громадам православної церкви дозволяється релігійна діяльність, однак політичним партіям, громадським рухам і діячам забороняється втручатися в церковні справи;

- усіма способами перешкоджати становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита, оскільки автокефалія за своєю суттю завжди пов'язана з самостійним державництвом;

- зволікати з відкриттям нових духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів;

- припинити будь-які спроби Ватикану проводити свою східну політику, ворожу німецькій державі, і звернути особливу увагу на єзуїтів, котрі працюють як православні священики, щоб організувати під егідою Ватикану загальнослов'янський католицький рух;

- уніатську (греко-католицьку) церкву вважати чинником ватиканської політики, оскільки саме через Східну Галичину і Західну Волинь Ватикан

намагається прокласти канал проникнення на Схід;

- до різних сект (баптистів, менонітів та ін.) ставлення має бути в цілому толерантним, оскільки вони, якщо не є прикриттям для агентури НКВС, не являють собою жодної політичної небезпеки;

- у політичних та інформаційних звітах приділяти належну увагу релігійним течіям і групам.

Можна сказати, що в червні 1942 року німці започаткували новий етап своєї релігійної політики. 1 червня 1942 року рейхскомісар України Е. Кох видав «Розпорядження про правні відносини релігійних організацій», що було спрямовано проти активної громадської та політичної позиції українських церков та сект на захопленій території України. Воно хоча й декларувало свободу віросповідання, насправді релігійне життя було суттєво обмежене.

Перш за все цим документом усім релігійним організаціям, що діяли в Україні, наказувалося зареєструватися у рейхскомісаріаті в тримісячний термін. Незареєстровані організації вважалися незаконними і підлягали розпуску. Таким чином, після виконання цього наказу усі релігійні об'єднання потрапляли в поле зору влади. Поряд з цим окупанти закріплювали за собою право втручання у внутрішні справи церков. Досить великі повноваження у цьому відношенні залишав за собою рейхскомісар, оскільки для заснування нових релігійних товариств потрібен був його особистий дозвіл. Він також своїм розпорядженням міг розпустити релігійне об'єднання, якщо воно якимось чином порушило дане розпорядження. Генерал-комісари на місцях отримали право затверджувати персональний склад духовенства релігійних організацій і виводити з нього осіб, до яких мали претензії [5, с. 19].

Скликання соборів дозволялося, проте лише за участю єпископів із одного бецирку. Спеціального дозволу потребувало висвячення єпископів і призначення священиків. Фактично автокефальна й автономна церкви були розподілені нацистською владою на шість юрисдикцій, унаслідок чого райхскомісаріат «Україна» отримав дванадцять православних церков. Таке ставлення до православ'я стало версією практикованої нацистами щодо церкви політики «поділяй і володарюй» [2, с. 21]. Поряд з тим церквам суворо заборонялося займатися будь-якими справами, що виходили за межі релігійних. Здебільшого це стосувалося політичної сфери. Вказане розпорядження фактично стало програмою німецької релігійної політики в Україні на увесь 1942 рік.

Динаміка становлення та розвитку управлінських структур конфесій в Україні зумовлювалися суспільно-політичною ситуацією в Україні, нерідко залежали від ситуації на фронті у зазначений період та з інших причин. Наприклад, офіційне ставлення до церкви в рейхскомісаріаті могло варіюватися залежно від конфесії й тривалості німецької присутності. Загалом з наближенням деокупації окупаційна політика в церковних справах ставала дедалі деструктивнішою

Висновки. Релігійний чинник у здійсненні окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) відіграв суттєву роль, враховуючи вагомість «українсь-

кого питання» в планах окупантів, еволюцію та прояви політики окупаційної німецько-фашистської влади стосовно населення України взагалі і віруючого зокрема, характер завдань, що стояли перед окупаційною адміністрацією у військовій, політичній, соціально-економічній, ідеологічній та релігійній сферах, становище церкви та тенденції ставлення до неї керівництва Третього рейху. Використання релігійного чинника та релігійної свідомості українського народу німецькою окупаційною владою визначалося цілями війни, так само як і мета та характер самого окупаційного режиму. При цьому забезпечення окупаційною адміністрацією функції управління окупованою територією та реалізації окупаційної політики здійснювалося з урахуванням суспільних функцій релігії, тобто під вагомим впливом релігійного фактора.

Бібліографічні посилання

1. Архиепископ Львовский и Галицкий Августин. Церковная жизнь на территории оккупированной Украины в годы Великой Отечественной войны. Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. – 1995. – № 5. – С. 19–27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.otechestvo.org.ua/main/20082/2101.htm>
2. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 16–36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_3_16
3. Бурко Д. Українська автокефальна Православна церква – вічне джерело життя / Д. Бурко. – Бавнд-Брук, 1988. – 276 с.
4. Великая Отечественная война: чудо и сказки // Андрей Кураев, диакон. Церковь в мире людей. – М. : Сретенский монастырь, 2007. – С. 523–524.
5. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 127 с.
6. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни : 1939–1945 рр. : монографія / М. Л. Головка. – К. : Олан, 2004. – 704 с.
7. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Гордієнко В.В. – К., 1999. – 14 с.
8. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Грідіна І.М. – Донецьк, 2001. – 14 с.
9. Двірна К. П. Німецька окупаційна політика та духовно-релігійне життя на Волині 1941–1944 рр. / Двірна К. П., Дробот М. В. // Інтернаука : науковий журнал. – 2017. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inter-nauka.com/issues/2017/7/2492>.
10. Саламаха І. В. Протестантські церкви України в 1941–1944 рр. / І. В. Саламаха // Наукові записки Нац. ун-ту "Острозька академія". Сер. : Історичне релігієзнавство. – 2010. – Вип. 2. – С. 140–145 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2010_2_17.
11. Стельникович С. В. Религиозная жизнь на территории генерального округа «Житомир» (вторая половина 1941 – начало 1944 г.) / С.В. Стельникович // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1 : Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2015. № 2. – С. 33–38.
12. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату Україна в 1941–1944 рр. / Н.Г. Стоколос // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91–101.
13. Шайкан В. О. Церква в Україні в роки гітлерівської окупації 1941–1944 рр.:

проблеми взаємостосунків з окупантами / В. О. Шайкан // Записки історичного факультету (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова). – Одеса, 2006. – Вип. 15. – С. 204–215.

Rekotov P.V. Role of religious factor in implementation of occupation regime in Ukraine (1941-1944). The article highlights the problem of the religious factor role in the implementation of the occupation regime in Ukraine, it's shown the occupation regime value and dependence of the occupation regime on the functions and role of religion in society, it is determined that the use of religious factor and religious consciousness of the Ukrainian people by occupying governance is due to purposes of war, as the purposes and the nature of occupation regime.

It was confirmed that the instructions of the top leadership of the Third Reich, the normative documents of the Main Directorate of Reich Security, the Ministry of Occupied Eastern Regions, military and civil administrative authorities on the territory of Ukraine, presupposed "effective" control over religious organizations, categorical prohibition of political activity, division according to territorial and national characteristics, Maximum use of religious organizations to facilitate the implementation of occupation Policy.

Keywords: *occupation, occupation regime, occupation policy, functions of religion, religious factor.*

Надійшла до редакції 27.06.2017

Самотуга А.В.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.4

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ЯК «СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР»: НОТАТКИ ДО НАУКОВОЇ ДИСКУСІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЇЇ РОЗРОБКИ, ПРИЙНЯТТЯ ТА ВНЕСЕННЯ ДО НЕЇ ЗМІН

Викладено авторські міркування щодо доцільності виокремлення такої ознаки Конституції України, як суспільний договір на підставі аналізу процесів її розробки, прийняття та внесення змін. Наголошено на таких складових характеристиках суспільного договору, як його суб'єктах, предметі та передумовах формування. Зроблено висновок, що чинна Конституція України є не суспільним, а політико-правовим договором, що має здебільшого ознаки компромісу владних еліт і центрів влади – Президента і Парламенту.

Ключові слова: *суспільний договір, конституція, розробка, прийняття, внесення змін, суб'єкти договору.*

Постановка проблеми. Відзначення минулого року 20-річчя Конституції України актуалізувало публічні дискусії та наукові пошуки довкола проблем, що постійно виникають з часу прийняття цього установчого акта дер-